

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

(180)

FRIED ISTVÁN

MÁRAI SÁNDOR
INTÉZETI REGÉNYTÖREDÉKE

1993.

SZEGED

1993.

MÁRAI SÁNDOR INTÉZETI REGÉNYTÖREDÉKE

Angol regények emelték az irodalomba az iskola, a nevelőintézet, a kollégium témáját. A magyar irodalomban – ki más? – Jókai Mór idézte meg Debrecent és Pozsonyt. Csakhogy a viktoriánus korszak neves angol alkotói az iskolában, a (nevelő) intézetben a társadalom fegyelmező eszközét fedezték föl, a gyerekek társadalmának mozgásait, küzdelmeit, hierarchizálódását, a *Kis Dorrit* című regényben annyi iróniával emlegetett, allegóriává silányított SOCIETY (Társaság) tükörképének láttatták. A XX. század regényirodalma innen örökölte az iskolaregény problémakörét, külön hangsúllyal és egyediséggel a Monarchia – irodalom. Itt mindenekelőtt a katonaiskola emelkedett a társadalmi szimbólumok világába, mintegy negatív fejlődésregényt formálva a felvilágosodás és a klasszika nevelődési regényéből. Aligha kétséges, hogy a goethe – i műnem ellenképével szolgáltak: a balga és tudatlan ifjú útja nem a(z) (ön)tökéletesedés irányába visz; s a „háromszoros tisztelet” erkölcsi parancsából a vakfegyelem látszata és valósága lesz; a torz ösztönök feltörésének lehetősége és a szilárdnak tetsző intézeti fegyelem diszharmóniája fokozódik tudássá, majd beavatássá, egy létforma, egy világnézet kudarcává – tagadássá. Akár Musil zavart Törlessének rádöbbenését figyeljük az imaginárius számokban szinte kézzelfoghatóvá vált megismerés – képtelenségre, akár Miroslav Krleža horvát öntudatát, amely a végzetüket nem sejtő magyar és osztrák uralkodó körök ellen irányul: az iskola, az intézet immár végképpen nem a nevelődés, a „keresés”, hanem a kijózanodás, a hit és illúziók elvesztése tapasztalatainak krónikája; lebegés a társadalmi igénnyel merevült erkölcsi normák és az ezeket a normákat csupán a külvilág előtt elfogadó, valójában az egyetemessé mélyülő szorongásokat agresszivitással, félelemkeltéssel, uralomvággyal ellensúlyozni akaró másik, éjszakába rejtett valóság között.

A Musil és Krleža által regénybe, illetőleg regényszerű naplókba foglalt élményvilág a társadalomba való beavatás rítusainak leírása révén lett a XX. század egyik fontos mondandóját megfogalmazó üzenetté, egészen Mario Vargas Llosáig jutott (*A város és a kutyák*), aki dél-amerikai környezetrajzával, a „tudati” háttérben az egymást váltó junták véres hétköznappjaival, újraformálta az először Musilnál tökéletesedett regényformát. Hiba lenne hinnünk, hogy az intézet, különösen a katonai intézet csupán ürügy (több írónak, köztük Rilkének megszenvedett élménye); jelképe ez a szorongások gyötörte, a világ átláthatatlanságára szüntelen rádöbbenni kényszerülő,

hitétől megfosztott, az eszmék kiüresedését érző ifjúságnak, amely a katonaiskola értelmetlen és külsődleges fegyelmében, látszatvilágában, az illem, a rend parancsai közt, tehát az atyák hagyományozta – szervezte kontinensen kezdi életét, hogy kínzó vágyai és megfogalmazatlanul is formába kívánczozó töprengései előtt új ösvényt törjön, egyelőre titokban, az atyák számára felfoghatatlanul és megmagyarázhatatlanul. E kölcsönös értetlenség határozza meg a katonaiskolába kényszerült ifjak kitérési kísérleteit. Egyként szöknek a társadalmi igények és önmaguk elől, miközben maguk is képviselik a társadalmat, áldozatai és reprezentánsai egy gyűlölt világnak.

Márai Sándor önéletrajzának első kötetében, az *Egy polgár vallomásai* első, még (ön)cenzúrázatlan kiadásában kíméletlenül vet számot tizennégy éves önmagával, gyermekkori félelmeivel, furcsa játékaival, a szabálytalanhoz vonzódó kamasz lényével. Zendülésének lelki magyarázatát igyekszik adni, de legalább olyan fontosnak tetszik, amit nem mond el. Az az eseménysorozat, amely felhalmozódva váltotta ki belőle a felnőttek számára érthetetlen cselekedeteit. A megfelelőnek tetsző megtorlás sem maradt el: a gyermekifjú Márai Sándornak el kellett hagynia a védett szülői otthont, és Budapesten, intézetben folytatnia tanulmányait. Az *Egy polgár vallomásai* csupán utal az intézeti élményekre, amelyek pusztán jelentős epizóddá kerekednek, semmiképpen sem állíthatók a XX. század ilyen tárgyú művei mellé. Már csak azért sem, mivel a Márai-út önelemző vizsgálata során a friss budapesti benyomások, az Apa megértő bölcsessége után az intézet kitérőnek tetszik, néhány erősebben megrajzolt részlettel eltekintve nem érzékelteti, miféle új minőséget jelentett számára ez az idegen környezet. Csupán az uzsorás fiú rajzában és a fiút körülengő „intézeti légkör” rendkívül pontos, az apró részletek kidolgozottsága ellenére is szinte szimbolikussá emelkedő viszonyrendszerének leírásával árulja el Márai a kiszolgáltatottságok, kegyetlenségek, rettegések később társadalmasuló lehetőségét, miközben fölvezolja a szinte gyermekjátéknak látszó kisszerű manipulációkat. A vétek izgalma és a gyűlölet feneketlensége kap olyan dimenziókat, amelyek majd a Márai-regényekben bomlanak ki valódi méretükben. Kitérőképpen jegyzem meg, hogy mindennek következményét és ellenképét *A gyertyák csonkig égnék* katonaintézete fogja szolgáltatni, a csodálatos ifjúság, a múlt hatytávában elmerülő Bécs az operettes könnyedségnek éppen úgy hazája, mint a barátságot átható gyűlöletnek.

Az iskola Márainak is nagy témája. Első, vállalt regénye, a *Bébi, vagy az első szerelem* éppen úgy idevezet, mint a *Zendülők*, majd a már említett *Egy polgár vallomásai* és *A gyertyák csonkig égnék*. Az azonban egyáltalán nem ismert: Márai már 1922-ben megkísérelte, hogy számot vessen intézeti éveivel. *Föld* címen (*Részlet egy készülő regényből, így az alcímként feltüntetett jegyzet*) a pozsonyi *Tűz* című folyóirat 1922. 1–3. számának 115–118. lapján két epizódot is olvashatunk a regényből. Úgy vélem, nem készült el végül a mű, túl közeli volt az élmény, túl személyes és áttétel nélküli az előadásmód, túlságosan fogva tartotta Márait ekkor még a líra, bár prózaverseket és lírizáló novellákat is ír; az epikus kompozíció első regényében, *A*

mészárosban sem meggyőző; egyébként szintén családi élményből indult itt ki Márai, aki megkísérelte, hogy a „helyszínen” megismert expresszionista regényszerkesztést egyeztesse eredendően pszichológiai érdeklődésével, s vállalja az egyébként összeegyeztethetetlen elemek regénycselekménnyé tömörítését. Miközben a látomászerű megjelenítés ereje gyengül, s a nyelvi expresszivitás is a tárgyilagos előadásmódba hajlik időnként át.

Az epikus anyaggal való küzdelem jellemzi a *Föld* két részletét: magasfokú retorizáltság jelzi az előadás izgatottságát, paralelizmusok, ismétlődések, fokozások, halmozások áradása; a cselekmény látszólagos hiánya, amelyet nem egyensúlyoz a belső történet, inkább az emlékezés laza szövevényéről szólhatnánk. Anélkül azonban, hogy az ekkoriban másutt alkalmazott, részben a lélekelemzés módszerétől ihletett, szabad asszociációs eljárások megjelenének a szövegben.

Az első részlet indítása a visszaemlékező tudat reakcióit rögzíti, egyben az intézetnek mint társadalmon kívüli területnek geográfiáját rajzolja föl. Ez a pontos bemérés szolgálja a kívülállás és az erőszakos lefojtottság érzékeltetését:

„...Éltem abban a köztársaságban, az állam keretein belül, de egészen külön törvények szerint, melyek csak ránk, 300 férfinak induló emberre vonatkoztak: a nevelőintézetben a város túlsó, szelidebb partján.”

Jóllehet Márai életének ismerői és a magyar viszonyokban jártas olvasók fölismerik Budát, a nevelőintézetet a külvárosban vagy a birodalom (ország) peremvidékén elhelyezők szándékával azonos írói módszer szerint formálódik a helymegjelölés. A különleges állapot hangsúlyozása modellszerűvé emeli az intézetet. Olyaténképpen, hogy az általánost kiemelő vonások mellett kibuknak a különlegest jelző színek. A folytatás akár egy expresszionista regénybe beleillene; az egyes szám első személy hamar csap át a többes számba, az egyedi igeformák az ifjú író küzdelmét mutatják a nyelvvel, az önállóuló metaforába áthajló hasonlat újabb hasonlatot vonz. Maga a szöveg erősen rétegzettnek tetszik: az emlékezésnek a lényegtelen a tudatból kihullajtó logikája fény- és lángolássá hevíti a hajdan volt, sturmunddrangos ifjúság eltorzult, mert kényszeredettségekben elfojtott vágyait:

„Hogy meg nem fulladtam ott. Hogy nem gyulladtunk meg a magunk tüzétől, mint a lefojtott szalma a levegő nyomása alatt, hogy nem kezdtünk sercegő lángolásba, mint 300 fiatal fáklya. Hogy nem csaptak ki szikrák belőlünk, mint a túltelt akkumulátorokból... (...) Álltunk az emeleti társalgó ablakaiban, tenyérbe fordított cigarettával ujjaink között s bámésztoltuk, ahogy a túlsó parton villámol a város...”

Némi késleltetés után kap bele Márai a társadalomrajzzá kikerekedő ábrázolássorozatra, amely az egyes személy megjelenítésével indul, hogy aztán előbb csoportrajz által, majd szenvedélyek-vonzódások révén az egy tábortba tömöríthető együttesek seregszemléjével megnövessze és a távlatokba vetítse 300 intézeti fiatal közösségét. Az elnök: Almássy (így, két es ipszilonnal!) történelmi nevével teljes személyiség, jóllehet az emlékezés szépítette messziségben tűnik föl „gőgös, előkelő,

intelligens” alakja. Nosztalgia vegyül az emlékezésbe, amelyet az író átsiklat a feltételesbe, a talán-ba, az imagináriusba. „Ha ma is olyan sima, szőke a haja, korrekten elválasztott, s a cipője francia szabású s a körmei ápoltak. Ha ma is kellemesen mosoly kíséretében tud beszélgetni, hanyagul és gondtalanul, szemeidbe pillantva, vagy cipők sorát vizsgálgatva, míg belepirulsz (...) Ha ma is olyan végtelen átlátszó, tisztakék még a szeme, ha ma sincs még semmi zavaros gondolat, kuszált érzés a szeme mögött, ha ma is olyan még a szeme, olyan szent tiszta, mint az állatoké. Ha nincs még gondolat a szeme mögött.”

A könyveket kézbe nem vevő elnök alakjának megidézésével „az antik derű pogány fölénnyé”-t példázza a szerző, „az érzéstelen szép öröme”-t a „tisztaszemű életet”, „a komplikálatlan akaratot”: úgy is mondhatnók, az expresszionizmusnak a mindent az egyszerű formákra redukálni akaró, ám az egyszerűséget a lehető legkeresettebb, a modorosságig fajuló előadásmóddal fellépő programja fogalmazódik meg, a szecesszió dekorativitásának ellenképe, az őszinte barbár, a primitív életerő, amelyet intézeti ifjúként oly sokan csodáltak. Márai egyik mondata vonzza a másikat, függetleníteni szeretné a mondatot az értelem túlsúlyától, ám ekkor még nem képes föllendülni a zeneiség, a hangulatiságtól meghatározott körmondat magasába, lehúzza a prózaiság és líraiság harcának nehézkedési ereje. Illúziórömbölő a szekvencia befejezése:

„Ha vele is az történt volna, mint velünk mind, hogy megérintett a civilizáció, kiárultad magad s most ülsz a kávéházban és nem tudod, miből fizeted meg a végén a pincérnek a kávé.”

A következő bekezdés az intézeti társadalom költői szociológiáját adja. A „ha” lebegtető bizonytalanságtudata helyébe a „voltak” kerül, amely itt nem időtényezőként szerepel, hanem helyzetmegállapító kijelentésként. „Voltak miniszterek, olyanok, akik intézkedésre születtek, akik csoportokat vezettek, kitalálták a dolgokat s megmondták a többieknek, hogy adott esetben mit is kell tenni. Voltak készséges és izzadt polgárok, akik görnyedten siettek végbevinni mindent, amit a miniszterek parancsoltak, s óvatosan rakták félre emellett a maguk okoska hasznát. Voltak esztelen pazarlók és kaján kalmárok. Voltak a társadalmon kívül álló egyének, ezek voltak a féktelen rablók és a költők.”

Amit az említett intézeti regények cselekménybe szöttek, lélektanilag motivált események révén mutatnak be, az Márainál sem pusztán felsorolás. Ellentét és fokozás mindenképpen rétegi az írói előadást, s főleg az olykor szabványosra sikerült, máskor akusztikailag is találó jelzők (”kaján kalmárok”) dinamikussá formálják az állapotrajzot. A továbbiakban a társadalom mélyrétegére kerül sor: „a kulik, a pörsenéses arcú” parasztok; ők a rablókkal találják meg a kapcsolatot, míg a költők (”ültek a kövön és hallgattak”) valóban a társadalomtól különváltan élnek.

Nemigen állapítható meg, mikor feledkezik meg Márai az intézetről, mikor lép át egy olyan „Kulturlandschaft”-ba, amelyet az intézet mint modell csak távoli

emlékként igazolhat. Sokkal inkább a maga 1922-es németországi magányát érzi rá az egykor voltra, mint az intézeti társadalom törvényenkívüljeinek helyzetét festi. Sem a felsőbbekhez nem tartozó ("kelletlen arccal néztek el a fejük fölött"), sem az alsóbbakkal közösséget nem lelő ("bizonyos babonás elkerüléssel mentek el mellettük") poéták „megszállott éneklő koldusként” élik életüket.

Az első részlet utolsó bekezdése szenvedély és hajlam torzultjait mutatja be, mintegy ráolvasásszerűen, hol csak jelezve, hol pedig személytelen történetbe foglalva az üldözöttséget, félelmet, menekülést, értetlenséget.

„Voltak, akik átszöktek a kőfalon, valami lázas csillogás élt a szemükben, futni kezdtek az úton a kerti házak között le a város felé, cél nélkül és fillérekkel a zsebükben. Voltak, akik tervszerűen elutaztak egy napon Japánba, és soha többé nem jöttek vissza. Voltak, akik bogarat gyűjtöttek, gombocskát, növényt, pénzt, sunyi pofával jártak a társadalom között, hallgattak, kezüket a zsebükben tartották. Voltak, akik mellüket verték, fejüket hajtogatták, sírtak.”

Az idézett és a nem idézett részben az extremitás változik a hétköznapisággal, a mondatszerkesztés párhuzamossága tartja egy szinten a különöst meg a közhelyszerűt, hiszen ők egyetlen társadalom figurái. A mondatok a párhuzamosság ellenére sem egyneműek, az információk tartalma igencsak eltérő. Jellemrajz éppen úgy kiteljesedhet, mint apró történés, életrajzi adat vagy egy szenvedély. A „szociológiai” bekezdés után egy másfajta rétegződés szerint tárul elénk egy intézetbe zsúfolt társadalom.

A második közölt regényrészlet egyetlen témát bont ki, a szegénységét. „Voltak szegények”. Ezzel a mondattal kezdődik, majd a következő a szerzői elhatárolódást jelenti be: „Én nem tartoztam akkor a szegények közé, ruhám volt, volt mit ennem, lakásom volt s egy ezüstórám láncon.” Az időviszonyok bonyolultabbá válnak. Míg a korábbiakban a grammatikai múlt idő jelezte a visszatekintést, itt kettőssé válik az időszámítás. Az „akkor”-ra és következő mondat „később”-jére bomlik. „A szegénységgel szemben akkor bizonytalanul álltam”. A jelenlegi bizonyosságból nem egyszerűen visszakövetkeztet az akkori bizonytalanságra, hanem morális ítéletet is hoz, rekonstruálni és hazugságnak minősíteni képes a gazdagok világát; s nem pusztán megérteni, leszámolva az érzelgős együttérzéssel, azonosulni is tud a szegényekkel, megéri a szegénységre, amely az anyagi dúskálással szemben „béke és csönd”, „hallgatás”. „Mikor átlépsz egész lényeddel az élet más formáiba, mintha e hosszú, végtelenül magányos, fájdalmas és sötét út, mi a szegénységhez vezet, kicserélte volna a vándorlásban tested atomjait s te most más képletben élsz itt, mintha a fejlődésben egy új állapot formáit vetted volna föl.”

Az „akkor”-ra és „később”-re tagolódó idő egyben a tudatlanság és a tudás, az értetlenség és az értés, a kényes, puha élet és a hivatás, a hosszú, öntudatos, megfontolt hazudozások és az igazság ellentétpárjait vetítik ki. A gazdagok és a szegények: két világ, két magatartás, amelyet nem „társadalmi” ellentétek választanak el egymástól, hanem a világ befogadásában – megértésében mutatkozó különbség. Bár

sehol a szegénység „teológiai” vagy „szentferenci” tartalmáról nem esik szó, az alázat hirdetésével egy újfajta öntudat és világtudás lehetőségei bomlanak ki. A gazdagság apáktól örökölt helyzet, az igazi szegénységhez –mint láttuk– el kell jutni. S így már nem pusztán a társadalmi lét anyagi vetülete; hanem lelki diszpozíció, megszenvedett harmónia, a fölösleges elvetése, egy út vége, ahol „a szegénység úgy dereng már, mint hivatás, mint megérkezés és akarat.”

A gazdagság és a szegénység nem szociológiai megosztottságában tagolja a világot, hanem a morális tartást tekintve, a viláértést és –befogadást hirdelve. Nincs köze a nyomorhoz (“A nyomor a bűn a világban, a gazdagok gonosz szándéka, amivel a szegénység útját állják. Aki nyomorog, az hadiállapotban él, szándékai ellenségesek, akarata a pusztítás”), mert nem fogadja el a „gazdagok” kategóriáit. „Más nyelvet beszélnek ők”. És: „Más ünnepeik vannak”.

Rilkét idézhetjük, a *Stundenbuch* költőjét, aki hasonlóképpen emelte föl a szegénységet a szociológiai–társadalmi fogalmak köréből a szimbolikusba, egy újfajta életmagyarázat szintjére.

Die andern Menschen sind wie aufgerissen,
sie aber stehn wie eine Blumen – Art
aus Wurzeln auf und duften wie Melissen
und ihre Blätter sind gezackt und zart.
(A többi ember kiszakított éltű,
de a szegények-fajtája virág,
mely gyökérből nő, sűrű szaga méhfű,
s levele rajza gyöngéd csipkeág)

Lukács László fordítása

Másutt Rilke a vers csattanójában fogalmazza meg az emberhez méltó lét feltételét, a saját élet, az egyedi lét kibontását, és ennek eredményeképpen a szegények hűségét önmagukhoz.

Denn sie sind reiner als die reinen Steine
und wie das blinde Tier, das erst beginnt,
und voller Einfalt und unendlich Deine
und wollen nichts und brauchen nur das *Eine*:
so arm sein dürfen, wie sie wirklich sind.
(Mert ők a szűzi hónál szűzibbek
s mint a ma – született vak – állat s a harmat
és egyszerűek s csak téged követnek,
nem is akarnak, csak *egy*et akarnak:
hogy szegények legyenek mindörökké

(Kosztolányi Dezső fordítása)

Mindezt öt sorban tömörítve, szinte konkluzióul foglalja össze az alábbi két versrészlet:

Denn Armut ist ein großer Glanz aus Innen (...)
Denn sieh: sie werden leben und sich mehren
und nicht bezwungen werden von der Zeit
und werden wachsen wie des Waldes Beeren
den Boden bergend unter Süßigkeit.
(Mert a szegénység: fény az, legbelülről (...))
Mert ők az időn győzedelmeskedve
elágazódnak ezerágúvá
s szétszóródnak, mint erdőn eprek ezre
a földet rejtve édes íz alá.

(Lukács László fordítása)

Következzék Márai regényrészletének befejező passzusa, mint amely szellemében Rilke gondolatait idézi. Kitérőül említtem, hogy Rilke a fiatal Márainak egyik sorsfordító élménye, az 1918/19-es évek olvasmánya, amely németországi tartózkodása idején sem veszít sugárzásából. Majd az Egyesült Államokban, az emigrációban is ott a Rilke-kötet Márai kezében:

„Aki a szegénységet tudja, az behúnyja a szemét és hallgat. Aki a szegénységet akarja, az alázatos, anélkül, hogy tudattal akarná az alázatot. Aki szegény, az végtelen. Aki szegény, az tud nevetni, az szereti a hatalmas gazdag tárgyakat, amik szépek. Aki szegény, az méltóságot hirdet mozdulatával. A szegény úgy úszik az élet bűdös posványvizsein át, mint a tiszavirág, boldogan. A szegény halkán tegeződik istennel(!), az angyalok ismerik őt, lábujhegyen fehér hárfával kísérik lépteit és elhúzott vékony hangon énekelnek mögötte. A szegények rongyos nadrágján úgy dereng át a test, mint a jó illat, nem tudsz nevetni rajta, se szomorkodni, olyan természetesen. Ismertem szegényeket, akik a szegénységben odáig eljutottak, hogy szerették a halált. Vártak reá, beszéltek róla.”

A ritmikus prózába átcsapó mondatok Rilke szegénység-hitét fogalmazzák tovább, a belső megigazulás igényét és lehetőségét fejezik ki. Márai messze került a múlt és a jelen egybejátszatásából következő fejlődés-átváltozás „regény”-től, s a különféle léthelyzetek szembesítéséig jutottak el. A szegénység azonban nem kizárólag helyzet ebben az értelmezésben, hanem hivatás-igényű vállalás, a dolgok és jelenségek mélyebb értelmébe való bepillantás, teljesebb emberség, „nagy, belülről áradó fény”, az újrakezdés lehetősége, tisztább világlátása.

*

Ennyit kapunk a tervezett regényből a *Tűzben*. Ilyen, vázlatszerűségükben is kidolgozott fejezeteket. Hogy valójában mit tartalmazott volna a mű, ha elkészült volna, arra a későbbi alkotások megfelelő részletei adnak választ.

*

Márai Sándor amerikai útirajza: *Das Wind kommt von Westen*. Amerikanische Reisebilder. Übers.: [Artur Saternus]. Wien – München 1964. A Stundenbuchból az alábbi sort idézi: Die Städte aber wollen nur das Ihre... Kosztolányi szabad fordításában: „A városok csak a bünt sokszorozzák...”

Rilke – idézeteim forrása: *Sämtliche Werke*. Gedichte. Erster Teil. Wiesbaden 1955.

A magyar versfordítások meglehetősen szabadok. Lelőhelyük: Rilke: Válogatott versek. Ford. Lukács László. Bp. 1945.; Kosztolányi Dezső: Idegen költők I. Bp., 1988. Itt jegyzem meg, hogy nem jutottam hozzá a *Kassai Napló* 1922. évfolyamának, valamint más évfolyamnak ama számaihoz, amelyekben talán a jelen regényrészletek egy darabja, vagy a tervezett regény egy másik részlete található.

ISTVÁN FRIED

FRAGMENT EINES INTERNATSROMAN VON SÁNDOR MÁRAI

Sándor Márai (1900–1989) veröffentlichte 1922 in Pressburg zwei Kapitel von seinem geplanten Roman *Erde* (Föld) in der Zeitschrift „Feuer“ (Tűz).

Nr. 1–3, auf den Seiten 115–118, 1922, in denen er sich an seine Erlebnisse als Zögling (in dem Internat) erinnert. Die Kapitel von einer Art gereimter Prosa lassen das Internat so vor unseren Augen erscheinen, wie das symbolische Abbild der Aufgliederung der Gesellschaft. Der zweite Teil handelt von der Armut, der Armutsvision Rilkes „Stundenbuch“ ähnlich.

Die in Romanfragment erscheinenden Fragestellungen antizipieren die spätere Richtung der Romane von Márai.